

Editorial

Od kolektivní paměti k paměti měst

Csaba Szaló

Kulturní paměť se stala předmětem zájmu věd o člověku a společnosti především díky představě, podle které vzpomínání spojuje lidi. Kulturní paměť můžeme díky jejímu *nomickému* charakteru pojmout jako specifickou podobu *symbolického světa* (Berger a Luckmann 1999). Kulturní paměť utváří sdílený prostor jednání, zkušenosti a očekávání. Spojuje lidi tím, že integruje významy, činí tyto významy pro lidi sdílející daný symbolický svět subjektivně smysluplnými. Kulturní paměť propojuje jednotlivce s institucemi, a tím přispívá k subjektivní věrohodnosti těchto institucí. Přispívá také k utváření osobní identity jednotlivce, jelikož umísťuje biografii jednotlivce do historických souvislostí, a tím posiluje subjektivní věrohodnost jeho života. Tento problém věrohodnosti institucí, podobně jako smysluplnosti životní dráhy jednotlivce, se obvykle vynořuje z rutinního běhu každodennosti s příchodem nové generace. Universalita tohoto procesu předávání institucionalizovaných způsobů lidské činnosti a souboru znalostí nové generaci, to, že tento požadavek vytvořit kulturní návaznost působí napříč dějinami od starověku až k naší současnosti, vedlo Jana Assmanna (2001) k tomu, aby prostřednictvím reinterpretační teorie kolektivní paměti Maurice Halbwachse a s jejím použitím při výkladu procesu formování politických identit ve starověku vypracoval teorii *kulturní paměti*.

Základem Halbwachsovy sociologie kolektivní paměti, kterou se snaží Assmann svou reinterpretační překonat, je durkheimovský koncept kolektivního vědomí. Halbwachsovi šlo o to, aby odhalil společenskou podmíněnost individuální paměti. Zprostředkující element této podmíněnosti nacházel ve sdílených referenčních rámcích, které dávají vzpomínkám jednotlivců smysluplnou a věrohodnou podobu. Assmannova interpretace byla vedena pochybnostmi vůči těm podobám výkladu halbwachsovské sociologie kolektivní paměti, které používáním pojmů, jako jsou *paměť národa* a *skupinová paměť*, posilují představu existence kolektivních subjektů. Pro Assmanna je subjektem vzpomínání vždy jednotlivec, „my“ je vždy pouze objektem vzpomínání. Identita utvářející se ve vztahu k minulosti tvoří vždy součást identity jednotlivce. Halbwachsovské *rámcce paměti* jsou v Assmannově pojetí kulturním médiem propojujícím vědomí jednotlivců skrz komunikaci. Tento důraz na komunikaci a neorganickou povahu kolektivní paměti však můžeme najít už u Halbwachse (1992: 52–54). Na příkladu rodinné paměti ukazuje, že kolektivně sdílená paměť nevzniká splynutím vědomí jednotlivců, nýbrž se utváří sociální interakcí mezi rodinnými příslušníky. Je to v každodenním proudu řeči, ve výměně názorů a ve vyprávění právě prožitého, v mnohdy nepřímých

odkazech na minulost, kde Halbwachs nachází mechanismus utvářející kolektivně sdílenou paměť. Assman (1995 [1988]) si byl této dimenze Halbwachsových textů vědom; jeho snaze zdůraznit odlišnost vlastního výkladu jak od Halbwachsova durkheimismu, tak – a to především – od Halbwachsových následovatelů, kteří pojali kolektivní paměť ve smyslu organické metafory sociální soudržnosti, lze porozumět na základě dějinných podmínek, které působily při vzniku současného diskursu kulturní paměti.

Akademický diskurs kulturní paměti vznikl v kontextu sporu ohledně *politiky identit*, který na přelomu 70. a 80. let krystalizoval jako konflikt mezi tzv. esencialistickými a konstruktivistickými teoriemi kolektivních identit (Calhoun 1998). Halbwachsovův odkaz byl reaktivován právě konstruktivistickými přístupy, které zdůrazňovaly vliv současnosti, a to především vliv soudobé konstelace různých zájmů a mocenských poměrů, na to, co je považované za paměti-hodné. Přičemž odmítnutí organické metafory kolektivního vědomí bylo součástí kritiky esencialismu. Specifikem tohoto sporu, lépe řečeno konstruktivistické kritiky esencialistického pojetí kolektivní identity, bylo, že nositelé kritizovaného přístupu se nacházeli obvykle mimo akademické pole na poli politickém a žurnalistickém nebo v hraničních oblastech akademického pole, jako jsou politologie nebo historie. Není tomu jinak ani dnes, stejně jako v době vzniku Assmannovy teorie kulturní paměti. Pod pojmem *kolektivní paměť* rozumí mnozí veřejní aktéři, pod vlivem romanticko-nacionalistických předpokladů filozofie dějin, sedimentaci zkušeností, které utvářejí ducha kolektivních subjektů, jako jsou národy, etnické skupiny a rasy.

Assmannova kritika esencialistické interpretace kolektivní paměti má sociálně konstruktivistický charakter. Odmítá představu, podle které lze vliv současnosti na sdílené rámce minulosti uchopit čistě na základě působení zájmů a mocenských bojů. Překonává tuto perspektivu kritiky ideologie tím, že klade důraz na smysluplnost a věrohodnost v průběhu lidské existence, které ale může jednotlivec získat pouze sociálně, a to prostřednictvím symbolických světů sdílených v jeho současnosti. V souladu se sociálním konstruktivismem Petera L. Bergera a Thomase Luckmanna (1999), jenž odhaluje klíčovou roli procesu *objektivizace* sdílených zkušeností prostřednictvím jazyka při předávání těchto zkušeností další generaci, směřuje Assmann ve své teorii kulturní paměti k odhalení důležitosti dějinné proměny objektivizace kulturních symbolů. Jinak řečeno, místo kolektivního vědomí, místo ducha kolektivního subjektu klade Assmann do centra teorie formování kolektivní identity texty, rituály, obrazy a sochy. Jádrem jeho přístupu se stala teorie proměňujících se médií komunikace. Podobně jako Benedict Anderson (1991) v případě teorie nacionalismu, také Assmann vychází z předpokladu zlomu mezi formou komunikace tváří v tvář a formou komunikace, která je zprostředkována *materiálně a institucionálně objektivizovanou symbolikou* pomníků, muzeí, vzpomínkových slavností, knih nebo televizního vysílání.

Assmann (2011) na základě těchto předpokladů navrhuje překonat Halbwachsovu sociologii kolektivní paměti odlišením dvou forem intersubjektivně sdílené paměti: a) *Komunikativní paměť* tvoří součást každodenních interakcí a zřídka přesahuje formu řeči a vyprávění. Pojem komunikativní paměti takto odkazuje k těm podobám vztahu k minulosti, které nejsou chráněny před zapomináním materiální objektivizací v podobě textů nebo obrazů a institucionalizací jejich kultivace, předávání a výkladu. b) *Kulturní paměť* přesahuje podobu paměti, kterou jednotlivci sdílejí se svými současníky. Orální historie, jako metoda

výzkumných rozhovorů, která se rozvinula v sociálních vědách ve stejném období jako již zmíněný diskurs politiky identit, je právě aktem vědomé transformace komunikativní paměti jednotlivců do objektivizovaných forem kulturní paměti skrz její zaznamenání a výklad (Thompson 2000). Již z toho je vidět, že pojem kulturní paměť odkazuje současně na stopy minulosti a na formy jednání, které jsou orientované na zachování těchto stop. Dokumenty, ikonické obrazy, legendy, rituální tance nebo zříceniny mohou tvořit součást kulturní paměti jedině díky lidské činnosti, která je udržuje. Nejenom tím, že například texty chrání před zkázou a rozpadem, ale také tím, že udržuje dovednost psát, číst a rozumět textům, které pro nás nejsou plně pochopitelné na základě sdíleného vědění naší soudobé každodennosti.

V 80. letech minulého století byl paralelně s Assmannovou snahou o konceptuální vyjasňování vztahu kolektivní a kulturní paměti další klíčovou problematikou tohoto diskursu již na začátku tohoto textu naznačený nomický potenciál kulturní paměti. Každodennost přesahující charakter komunikační i kulturní paměti a z toho pramenící symbolická moc udržovat smysluplnost a věrohodnost institucí i individuálních lidských životů získala na závažnosti především v kontextu klasické sociologické tematiky kulturních důsledků modernizace. Pierre Nora (1989) ve své kulturní historii francouzských míst paměti (*lieux de mémoire*) ukazuje, jak se tyto materializace paměti v podobě muzeí, knihoven nebo jednotlivých knih právě tím, že získávají symbolickou auru díky sdílené národní imaginaci, snaží zaujmout místo modernitou rozvrácené a zanikající žité paměti místních společenstev (*milieux de mémoire*). Podobně staví Hermann Lübbe (1983) svou teorii muzealizace na předpokladu destruktivního vlivu modernizace, která destabilizuje kontinuitu individuálních identit a životních zkušeností. Zrychlující se proces inovace činí stále více a více věcí, činností a znalostí zastaralými, což vede k proměně prožívání toho, co všechno považujeme za nedílnou součást naší přítomnosti. Důležitou součástí reakce na tuto destabilizaci a proměnu nachází Lübbe v procesu, ve kterém je stále více institucí a oblastí našeho života posedlých vzpomínáním, tematizací a archivací minulosti, tedy tím, co bylo původně úkolem pouze muzeí. Jak místa paměti, tak muzea jsou z hlediska nomického potenciálu kulturní paměti reaktivními silami, které se snaží kompenzovat rozpad lokálních tradic prostřednictvím *obratu k minulosti*.

Intervence Andrease Huyssena (1995, 2003) tematizující *paměť měst* v diskursu kulturní paměti se utvářela v podobě jeho kritické reinterpretace výše zmíněných teorií kompenzačního charakteru kultury paměti. Huyssen přijímá tezi, podle které můžeme muzealizaci, podobně jako konstituci míst paměti, pojmout jako moderní podoby snah znovunastolit smysl a věrohodnost institucí a identit v dějinné situaci zrychlujících se procesů zastarávání a mizení. Zdůrazňuje však bezmocnost a neúspěšnost těchto pokusů čelit hlubokému neklidu a úzkosti, která je důsledkem zrychlování a nepředvídatelnosti našich životů. Huyssen ukazuje, že obrat k minulosti je důkazem toho, že konzumní kultura moderního kapitalismu není schopná svým vlastním subjektům nabídnout stabilní identity a životní dráhy. Záměr znovu oživit tradiční formy kulturních identit jako součást obratu k minulosti je v tomto smyslu vračející se mocenskou strategií, která se snaží doplnit konzumní kultura kapitalismu vynalezenými tradicemi. Huyssenova perspektiva se však zásadně odlišuje od kompenzačních teorií také v tom, že odmítá jejich rétoriku ztráty, jejich lítost nad rozpadem tradice. Pro Huyssena je destruktivní dynamika modernizace daností, podobně jako realitu formující síla komodifikace a digitalizace, které vykládá bez nostalgie. Města jsou pro Huyssena sociálními prostory,

kteřé odhalují propletenost dynamiky lokálních, národních a globálních formativních sil, které nám mohou ukázat, že součástí moderní destabilizace smyslu a věrohodnosti jsou vedle procesů komodifikace a digitalizace také procesy muzealizace a vymístění lokální žité paměti nacionalizovanými místy paměti. Obrat k minulosti totiž tvoří součást zrychlující se cirkulace nových a nových obrazů a vzrušujících událostí, které působí proti kulturní stabilitě.

Paměť měst odkazuje ke sdílenému symbolickému světu, který je však v podobě objektivizace ve veřejném prostoru polem intervencí a konfliktů. Města jsou i v dnešním světě poli, na kterých se nejrůznější sociální aktéři a instituce snaží zanechat svou stopu. Stopy odkazující k minulosti pro nás získávají důležitost díky jejich dnešnímu působení a jako nositelé šance, že budou ovlivňovat budoucnost dalších generací. Není náhodou, že Maurice Halbwachs obrátil ve své pozdní práci o proměně Palestiny v prostor křesťanské paměti prostřednictvím budování pomníků a památných míst svou pozornost k problematice mocenského vlivu na kolektivní paměť. Bylo to v roce 1941, žil a psal v Paříži okupované nacistickou armádou.

Tematické číslo časopisu věnované paměti měst otevírá překlad významného textu Andrease Huyssena (2013), jenž staví vedle sebe různé typy berlínských proluk, vznikajících jak v důsledku destruktivního vlivu historických událostí, tak jako produkty architektonických projektů. Huyssen ve svém textu odhaluje historické a kulturní souvislosti stojící v pozadí strategií orientovaných na budoucnost těchto proluk, které živí nejrůznější vzpomínky. V dalším textu se trojice autorů z Budapešti, Gergely Kunt, Dóri Szegó a Júlia Vajda, soustředila na představení dvou rozporuplných vzpomínkových událostí, které se odehrály v tomto městě během posledních let. Společným jmenovatelem těchto událostí je pokus sociálních aktérů vyvinout performativní sílu, která by vedla k reinterpretaci stávajících významů památníků – sochy bývalého premiéra Károlyiho z poválečných let a památníku obětí masové vraždy Židů na nábřeží Dunaje –, které tvoří ústřední symbolické objekty těchto vzpomínkových událostí. Minulost a její symbolická reprezentace v městském prostoru se v tomto případě zcela jasně ukazuje jako pole střetů současných politických aktérů. V podobném duchu, senzitivním vzhledem k sociálním a kulturním odlišnostem, které stojí v pozadí rozdílných interpretací minulosti, je psána studie Kateřiny Sidiropulu Janků. Avšak její rekonstrukce plurality vztahů k minulosti v městském prostoru tzv. brněnského Bronxu se netočí kolem teatrality vzpomínkových událostí ve veřejném prostoru, spíše ukazuje rezignovanost místních aktérů. Postupné vytlačování romské paměťové stopy ze zkoumaného prostoru pojímá autorka jako součást symbolické reprodukce sociálně marginalizovaného postavení Romů v české společnosti. Problematika zapomínání je přítomná i v našem společném textu (Ivana Rapošová, Apolónia Sejková a Csaba Szaló) založeném na rekonstrukci forem argumentace aktérů, kteří mají něco do činění s budoucností areálu bývalé brněnské Zbrojovky. V souladu s pragmatickou sociologií se tato studie zaměřuje na dynamiku konfrontace důvěrného vztahu k realitě s hledáním dobra v procesech formování urbánní paměti. V tomto smyslu se pokouší o analýzu kulturních předpokladů aktů, jimiž aktéři zdůvodňují a ospravedlňují zachování, respektive zbourání tohoto bývalého průmyslového areálu, bez toho, aby se snažila vysvětlit různé podoby argumentace odhalením strukturální pozice jejich sociálních nositelů. Stopy industriální minulosti Plzně tvoří předmět zkoumání autorského kolektivu ve složení Petra L. Burzová, Ilona Dvořáková, Ondřej Hejnal, Michal Růžička,

Laco Toušek. Jejich studie ukazuje rozdělení vzpomínkových stop zaniklé dělnické kolonie na „Karlovy vzpomínkový“, jenž je utvářen prostřednictvím aktů vzpomínání jeho původních obyvatel, a na „Karlovy zbytkový“, jenž je tvořen materialitou pozůstatků této městské části. Aktuální číslo časopisu uzavírá text Blanky Markové a Ondřeje Slacha přinášející rozbor neúspěšné kandidatury města Ostravy na titul Evropské hlavní město kultury. Tato případová studie ukazuje, že vztah k minulosti města může získat čistě instrumentální povahu, když se stává hlavním faktorem „kultury“ města sloužící k tomu, aby se město mohlo odlišit od měst jiných. Dovedeme si však představit urbánní formy kulturní paměti jinak než jako soustavu obrazů zvyšujících atraktivitu našeho města v očích návštěvníků? Naše tematické číslo o paměti měst zve čtenáře k pokusu o takovouto představu.

Literatura

- ANDERSON, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso, 1991. ISBN 0860913295.
- ASSMANN, Jan. Collective Memory and Cultural Identity. *New German Critique*, 1995, č. 65, s. 125–133. ISSN 0094033X.
- ASSMANN, Jan. *Kultura a paměť: písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku*. Praha: Prostor, 2001. ISBN 8072600516.
- ASSMANN, Jan. Communicative and Cultural Memory. In MEUSBURGER, Peter (ed.). *Cultural Memories*. Dordrecht: Springer Netherlands, 2011, s. 15–28. ISBN 978-90-481-8944-1.
- BERGER, Peter L. a Thomas LUCKMANN. *Sociální konstrukce reality: pojednání o sociologii vědění*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 1999. ISBN 8085959461.
- CALHOUN, Craig (ed.). *Social Theory and the Politics of Identity*. Oxford: Blackwell, 1998. ISBN 1557864721.
- HALBWACHS, Maurice. *On Collective Memory*. Chicago: University of Chicago Press, 1992. ISBN 0226115941.
- HUYSEN, Andreas. *Twilight Memories: Marking Time in a Culture of Amnesia*. London: Routledge, 1995. ISBN 0415909341.
- HUYSEN, Andreas. *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory*. Stanford: Stanford University Press, 2003. ISBN 0804745617.
- LÜBBE, Hermann. *Zeit-Verhältnisse: zur Kulturphilosophie des Fortschritts*. Graz: Verlag Styria, 1983. ISBN 9783222114526.
- NORA, Pierre. Between memory and history: Les lieux de mémoire. *Representations*, 1989, č. 26, s. 7–24. ISSN: 0734-6018.
- THOMPSON, Paul R. *The Voice of the Past: Oral History*. Oxford: Oxford University Press, 2000. ISBN 1423767640.